

Denise Robbesom, **'Werken aan trage vragen'. De woorden van Harry Kunneman.**

ISVW Uitgevers, Leusden
2017, 160 pag., ISBN
9789492538277, € 14,95.

Dit boekje is samengesteld ter gelegenheid van Harry Kunnemans afscheid als hoogleeraar politieke en sociale filosofie aan de Universiteit van Humanistiek (UvH). De auteur leerde Kunneman kennen tijdens haar studie. Ze werkt nu als onderzoeker en beleidsadviseur bij de overheid. Haar boek laat zien hoe Kunnemans leven en werk met elkaar verbonden zijn. De focus ligt op bredere maatschappelijke (machts) verhoudingen en er is tegelijk aandacht voor intra- en interpersoonlijke dynamieken. Kunneman gebruikt daarvoor termen die tot de verbeelding spreken en het publieke debat hebben beïnvloed. Voor zingeving introduceerde hij bijvoorbeeld de term trage vragen: levensvragen waarop een antwoord zich niet laat versnellen door een instrumentele aanpak. Hij betoogt dat geestelijk begeleiders op individueel maar ook op organisatorisch gebied aandacht hebben voor deze vragen. Dit doen zij vanuit een professionaliteit die hij normatief noemt. Normatieve professionaliteit is een reflexief leerproces dat 'goed werk' bevordert. Hiervoor zijn algemene normen van belang maar ook eigen persoonlijke waarden. Deze maken het mogelijk om kritisch te blijven, ook ten opzichte van de eisen

van onze 'dikke ikken' met de aanspraak op uitvergroete vrijheid, autonomie en de oneindige behoefte aan consumptie.

De achtergrond van zijn denken is gevormd door Marx, Weber en denkers van de Frankfurter Schule. Terwijl bij Marx arbeid het centrale begrip is en Weber naar een waardenrijke wetenschap streeft, legt Habermas de nadruk op waarden zoals rechtvaardigheid. Daarmee staat hij tegenover Horkheimer en Adorno, die de onbewuste drijfveren thematiseren en na de holocaust afscheid hadden genomen van het vooruitgangsoptimisme. Kunnemans kritiek op het postmoderne denken is dat het vertrouwen in vrije menselijke relaties is opgegeven. Hij waardeerde bij Habermas juist dat deze de leefwereld (ten opzichte van de systeemwereld) meer macht wilde geven. Volgens Kunneman dreigt door gedachten zoals die van Foucault over de machtige systeemwereld het moreel perspectief te worden ondergraven. Kunneman richt zich juist op waarden en bouwt zijn visie uit met de betogen van Lyotard en Irigaray – en vooral op grond van de praktijk van geestelijk begeleiders. Deze hebben oog voor lichamelijkeheid en het besef dat niet alles te zeggen is. Als het levensverhaal stokt, is argumentatie immers niet altijd mogelijk maar telt de persoonlijke factor van de raadswerker.

Op authenticiteit en verbeelding richtte zich in zijn ogen de UvH als wetenschappelijke beroepsopleiding voor levens-

vragen. Kunneman zag bij de oprichting 1989 wel het risico dat een vaststaande humanistische levensbeschouwing een dogmatisch karakter zou kunnen krijgen. De geschiedenis van het humanisme is in zijn ogen onlosmakelijk verbonden met de Griekse filosofie, het christendom en de moderne wetenschap. Hij streefde naar 'leerzame wrijving' en een zich ontwikkelende reflectie op de kernvragen van het leven. Wat geeft ons leven zin en kleur? Hoe gaan wij om met verschillen en hoe dragen wij bij aan een rechtvaardige samenleving?

Kunneman ondersteunde de wetenschappelijke fundering van raadswerk maar zag in toenemende mate het gevaar dat raadswerk zou opgaan in 'deskundologie' met objectieve maatstaven om de problemen van mensen op te lossen. Wat is raadswerk voor Kunneman dan wel? Het gaat vooral om het vermogen echt te luisteren, echte aandacht te geven en eigen bevindingen in te brengen. Het persoonsgebonden werk wordt bepaald door de kwaliteit van de relatie, door ruimte voor verschil en door compassie. Het is een moreel betrokken menswetenschap, die een bepalende plek geeft aan waarden. Tweezijdigheid in professionele contacten maakt het mogelijk dat raadswerkers ook leren van cliënten. Tweezijdigheid geldt ook op het gebied van onderzoek. De UvH ontwikkelde een bepaalde vorm van kwalitatief en op betekenisgeving gericht onderzoek. Kunneman merkt echter op dat in de loop der jaren

een verschuiving van geesteswetenschappelijk naar sociaalwetenschappelijk onderzoek heeft plaatsgevonden, zichtbaar in de ontmoediging van onderzoek over en met boeken en narratieve inzichten.

Kunnemans plannen voor de toekomst richten zich op het onderzoek naar de complexiteit van banden tussen mensen en andere levende wezens als kern van zinvol leven. Intimiteit en intersubjectiviteit zijn kostbaar. De verbreding van een egocentrische zienswijze (o.a. via het onderzoek van Frans de Waal over apen) brengt hem ertoe niet slechts de mens centraal te stellen. Volgens hem zou zich het humanisme ook moeten richten op de omgang met andere levensvormen. Hij werkt dit uit in zijn boek *Radicaal humanisme*.

‘Werken aan trage vragen’ is een mooie samenvatting van Kunnemans denken aan de hand van beeldende parels als ‘theemutscultuur’, ‘walkman-ego’ ‘broodroosterprofessionaliteit’. We zien in de filosofische gedachtegang de samenhang van een culturele en persoonlijke ontwikkeling. Als ‘hoofd’-mens en bewust van zijn eigen dikke-ik laat hij zijn persoonlijk streven zien om de mens in complexe contexten te tonen. Hij lijkt doordrongen te zijn van het besef dat het individu een lichamelijk kwetsbaar wezen is dat slechts bestaat door de verbinding met zijn omgeving. Het boekje is prettig leesbaar, en geeft voor alle geestelijk verzorgers een relevant beeld van (post)modern denken over de

mens in de wereld. Het helpt bij de overdenking van basiskennmerken van ons vak – juist ook in samenhang met het recente zoeken naar de juiste vorm van wetenschappelijke zichtbaarheid. Het betoog is goed opgebouwd en over de soms wat kunstmatig aandoende vraagstelling moet je maar heen lezen.

Beate Giebner, geestelijk verzorger AMC

Barbara Zwaan, **Een prachtige dans. De therapeutische afstemming van afstand en nabijheid in het werk van Carl Rogers, Martin Buber en Henri Nouwen.** Met een voorwoord van Hans Schilderman.

KSGV deel 2-90, Tilburg 2017, 180 bladzijden, ISBN 9789075886573, € 21,50.

‘Onophoudelijke introspectie blijft dus geboden.’ Dat is één van de zinnen die letterlijk bleven hangen na lezing van *Een prachtige dans*. De auteur wijst daarmee op de noodzaak voor iedere helper (psycholoog, psychotherapeut, pastoor, predikant, geestelijk verzorger) om zijn of haar eigen biografie te kennen en die voortdurend te onderzoeken op kwetsbaarheden en verborgen behoeften. Als we ons daarvan bewust zijn, lopen we minder het risico dat we in de helpende relatie onze gesprekspartner voor onszelf nodig hebben, om te voorzien in onze eigen behoeften. De

titel is ontleend aan een tekst van Henri Nouwen over nabijheid en afstand die bij een danspaar letterlijk te zien zijn. De één zoekt nabijheid, de ander misschien juist afstand. Het volmaakte evenwicht is er zelden, maar je kunt ernaar zoeken. ‘De dans die je dan te zien krijgt kan prachtig zijn’, aldus Nouwen.

Barbara Zwaan (1962), theoloog en geestelijk verzorger, schreef een informatief boek over de therapeutische afstemming van afstand en nabijheid in het werk van drie *founding fathers* van de helpende relatie: Carl Rogers, Martin Buber en Henri Nouwen. Zij zoekt naar verschillen en overeenkomsten in hun visies op de professionele rolrelatie in de geestelijke hulpverlening en naar de implicaties daarvan voor de alledaagse praktijk als het gaat om overdracht en tegenoverdracht. Het is een vergelijkende literatuurstudie waarin Zwaan haar onderzoek theoretisch afbakt via een klassieker uit 1961 van Jerome Frank, *Persuasion and Healing*. Daarin komt de dialectiek van afstand en nabijheid niet aan de orde en dat vindt Zwaan een belangrijke omissie. Het is mij niet duidelijk waarom zij een gedateerd werk kiest dat zij als raster over het werk van Rogers, Buber en Nouwen heen legt.

Dan volgen de hoofdstukken waarin zij de drie *founding fathers* uittekent en hen bevrageet vanuit de invalshoek van afstand en nabijheid. Steeds geeft zij een mooie schets van hun leven en hun betekenis en be-

schrijft zij bondig de belangrijkste inzichten uit twee publicaties over de helpende relatie. Vervolgens drukt zij deze visies in de mal van Frank en eindigt steeds met een 'functionele' analyse van de kenmerken van de therapeutische relatie met nadruk op de polen afstand-nabijheid en een 'normatieve' analyse waarbij het morele en het spirituele aspect aan de orde komen. Aan het slot van haar boek somt zij samenvattend op aan welke voorwaarden de helper moet voldoen, wil de dans met de gesprekspartner zo goed mogelijk uit de verf komen: hij of zij dient een basisniveau van introspectie te hebben, blijkt te geven van autobiografisch bewustzijn, uit te gaan van een funderende mythe (een theorie of 'rationale' die de problemen van de hulpzoeker in kaart brengt en aangeeft langs welke wegen genezing mogelijk is) en methoden en technieken te hanteren.

Het valt me op dat de *founding fathers* niet of nauwelijks methoden en technieken hanteerden die hun professionele vaardigheden hadden kunnen versterken. Maar nog opmerkelijker is dat zij zich onvoldoende bewust leken te zijn van de trauma's en kwetsbaarheden in hun eigen leven. Die werken dus door in de helpende relatie in de polen afstand-nabijheid, met de nodige implicaties voor de overdracht en tegenoverdracht. Het grote gevaar is dan dat de gesprekspartner moet voorzien in de (verborgen, onbewuste) behoeften van de helper. Zal 'een prachtige dans' ooit volledig zichtbaar zijn? Misschien is

dit wel de belangrijkste 'boodschap' van Zwaans boekje in het '#MeToo'-tijdperk: autobiografisch bewustzijn is noodzakelijk voor effectieve hulpverlening. Naast permanente educatie is voor onze beroepsgroep misschien nog wel harder nodig: *permanente introspectie*, optimale zelfzorg, opdat de zorg voor het verhaal van de ander er zo zuiver mogelijk is. Opdat er steeds mooier gedanst wordt.

Ruud Mulder, geestelijk verzorger
ziekenhuis Tergooi (Hilversum / Blaricum)

Paul Beekers, Ruud Kroes
& Jan van Rosmalen,
**Creativiteit als uitdaging in
sociaal werk. De kracht van
anders.**

Uitgeverij Coutinho, Bussum
2017, ISBN 9789046905579,
309 pag., €32,50.

Meer dan ooit vergt sociaal werk tegenwoordig creativiteit, betogen de auteurs. Maatschappelijke zekerheden verdwijnen en steeds vaker voeren burgers de regie over hun eigen zorg en welzijn. Voor een sociaal werker is het daarom belangrijk om buiten bestaande kaders te kunnen denken en samen met anderen op zoek te gaan naar nieuwe mogelijkheden. De uitdaging om naar nieuwe vormen te zoeken binnen het werk, zowel binnen de organisatie als richting cliënten, is voor geestelijk verzorgers zeer herkenbaar. Wat kan het boek *Creativiteit als uitdaging in sociaal werk* onze discipline bieden?

Creativiteit wordt in het boek gedefinieerd als 'het tot stand brengen van iets wat nieuw is en waardevol'. Het boek heeft twee delen. Het eerste deel van het boek gaat in op individuele creativiteit. Het gaat hier om situaties waarin de sociaal werker voor vragen staat waarop geen standaardantwoord te vinden is. De verschillende fasen van een creatief individueel proces worden besproken. Het tweede deel gaat over co-creatie. In dit deel wordt het belang van proactief handelen en improviseren van sociale professionals benadrukt. Er worden methoden besproken die steun kunnen bieden voor een gezamenlijk creatief proces, zoals bijvoorbeeld de ervaringsleercyclus van Kolb. Dit deel sluit af met het hoofdstuk over *design thinking*, een methode die handvatten biedt om gezamenlijk een creatief proces te doorlopen met een goede afstemming op de doelgroep en een testfase.

'Creativiteit is weten wat je moet doen, als je niet weet wat je moet doen', aldus Jet Bussemaker in een van de citaten die het boek verlevendigen. Creatieve processen worden vaak gekenmerkt door onzekerheid en onduidelijkheid over de uitkomst. Hierdoor kan ook de angst voor falen ontstaan. De methoden en handvatten uit het boek kunnen helpen om een creatief proces goed te doorlopen en ideeën op tijd te onderzoeken. Wanneer een prototype bijvoorbeeld 'faalt', leidt dat niet tot het falen van een project, maar tot waardevolle input voor het vervolg. De auteurs noemen het belang om

enerzijds open vragen te blijven stellen (met een 'beginnersmind'), om zo een kokervisie te vermijden en om anderzijds op een constructieve manier kritisch en realistisch te blijven (en je met 'critical friends' te omringen).

De methode van co-creatie die het meest uitvoerig wordt besproken is *design thinking*. Deze werkwijze is oorspronkelijk afkomstig uit de creatieve industrie. Design thinking begint met een fase van inleven, waarin oordelen worden opgeschort en vanuit innerlijke ruimte en verbinding onderzocht wordt wat de vraag of behoefte van de doelgroep is. Na deze fase van openheid worden in de fase van het definiëren nieuwe kaders bepaald. In de derde fase worden ideeën gegeneerd en perspectieven gecombineerd. In de fase van het prototype worden ideeën vormgegeven en concreet en zichtbaar aan anderen voorgelegd. In de testfase wordt de uitkomst vervolgens getest en gedeeld. De laatste aanpassingen worden gemaakt, tot besloten wordt dat het tijd is om het proces en het resultaat af te ronden.

Het boek bevat een veelheid aan methodes en tools voor creatieve processen. Het nodigt uit om je creativiteit in te zetten en zo te organiseren, dat je enerzijds goed afgestemd blijft en tegelijkertijd vernieuwend kunt denken. Een nadeel van het boek is dat het in de bespreking van de verschillende handvatten en methodes te algemeen blijft. Er zou meer aandacht kunnen zijn voor de toepassing en bij-

voorbeeld voor dilemma's die tijdens creatieve processen kunnen optreden.

Netty van Haarlem, *geestelijk verzorger bij Humanitas, Rotterdam, en bij QuaRijn*

Bert Keizer, *Vroeger waren we onsterfelijk. De troost van filosofie, literatuur en geneeskunde.*

Lemniscaat, Rotterdam
2016, ISBN 9789047708001,
296 pag., € 19,95.

Bert Keizer, *Voltooid. Nieuw licht op een zelfgekozen dood.*

Ambo | Anthos, Amsterdam
2018, ISBN 9789026341137,
94 pag., € 10,00.

Twee boeken die verschenen zijn rondom de pensionering van specialist-ouderengeneeskunde en essayist Bert Keizer (1947): het ene een bundeling van eerdere columns in *Trouw*, *Filosofie Magazine*, *De Gids* en *The Threepenny Review*, het andere de tiende editie van de filosofische essayreeks *Nieuw licht*. Deze editie draait om het thema van de zelfgekozen dood, beter bekend als 'voltooid' leven. Zowel de titels als de vormgeving van de omslagen van beiden boeken geven een prima beeld van wat de lezer van de inhoud mag verwachten.

Ik begin met de ondertitel van het dikste boek: *De troost van filosofie, literatuur en geneeskunde*. Troost doet de enigszins filoso-

fisch geschoolde lezer meteen denken aan de beoefening van de wijsbegeerte in de antieke oudheid, toen filosoferen vooral het (gezamenlijk) *inoefenen* van de levenskunst betekende, en veel minder het (individueel) beoefenen van de abstracte, academische discipline die de westerse filosofie sinds de zeventiende eeuw is geworden. Twee bekende hedendaagse filosofen die in de eerste, oudere, traditie staan zijn Pierre Hadot (1922-2010) en Alain de Botton (1969). Filosofie als levenskunst en als troost is de laatste jaren bezig met een stevige *comeback*, en de opkomst van Keizer als 'publiek fenomeen' past in deze trend. Dat heeft waarschijnlijk ook te maken met de teloorgang van georganiseerde religie als kader voor zingeving. Op de voorzijde van *Vroeger waren we onsterfelijk* prijkt een grote foto van Keizer als misdienaar in 1957, toen hij 9 jaar was. Zelfverzekerd en blij kijkt de jongen, liturgisch in vol ornaat, met sandalen, zwarte toga, gesteven witte superplie, gevouwen handen en bloempotkapsel, de camera in. Die jongen is Keizer niet meer. Zijn geloof is hij in de jaren zestig en zeventig kwijtgeraakt. Daarvoor in de plaats is de troost van/in zijn professe als arts, van literatuur (met name Samuel Beckett) en filosofie (denk aan Ludwig Wittgenstein en Bertrand Russell) gekomen.

Vroeger waren we onsterfelijk kan gelezen worden als een persoonlijke terugblik op zijn eigen *exercitie* (oefening) in het vinden van praktische wijsheid voor het volle leven via de routes van geneeskunde, filosofie en litera-

tuur. Ik denk dat filosofie als levenskunst, als een hedendaagse culturele *gestalt* van zingeving en ethiek, algemeen aanvaard is; alleen al om die reden beveel ik aan dit boek van Keizer eens door te bladeren. Behalve dat is er ook een interessante link met de voortgaande academisering van ons beroep. Terecht wordt de laatste jaren veel energie gestoken in het aanscherpen van theoretische onderbouwing en in het vinden van bewijs voor de effectiviteit ons werk. Keizer heeft een beroep dat, wat betreft wetenschappelijke onderbouwing, mijlenver op dat van ons voor ligt. Hij zoekt echter niet voor niets troost in de praktijk van zijn werk, en in de softe regionen filosofie en literatuur. Abstracte, veralgemeniserende wetenschap alléén dekt voor Keizer niet de volle breedte van zijn werk als arts. Ik verwacht dat de onderbouwing van ons werk over een paar jaar een vergelijkbaar beeld laat zien. Hopelijk is er dan wetenschappelijke *evidentie* gevonden, maar blijven daarnaast culturele en religieuze tradities voor de onderbouwing van ons werk van belang.

Keizer is na zijn pensionering niet gaan rentenieren. Hij werkt sinds 2015 voor de Levensindekliniek, een groep landelijk werkende artsen en verpleegkundigen die in 2012 is opgericht op initiatief van de Nederlandse Vereniging voor een Vrijwillig Levens einde (NVVE). Mensen wenden zich tot de artsen van de Levensindekliniek om door hen geëuthanaseerd te worden. Het aantal mensen wier verzoek wordt erkend, bedraagt momenteel ongeveer 500 per jaar. De

kliniek verwacht dat dit aantal de komende jaren (verder) zal stijgen. Vanuit zijn werk bij de Levensindekliniek en zijn langdurige ervaring als specialist-ouderengeneeskunde heeft Keizer het tiende deel van de filosofische essayreeks *Nieuw licht* geschreven. Het essay gaat over de vraag of het leven voltooid kan zijn en of we dan recht hebben op een zelfgekozen dood. Deze vraag wordt gesteld door de filosofen Frank Meester (1970) en Coen Simon (1972), redacteurs van de *Nieuw licht*-reeks, in een 'brief' aan Keizer, aan het begin van het boek.

Boeiend is dat in beide helften van de vraagstelling een zekere vertraging zit ten opzichte van het huidige maatschappelijke debat rondom het thema voltooid leven. De meeste mensen lijken zich niet druk te maken om de vraag of een menselijk leven wel voltooid kan zijn; men gaat er gewoon vanuit dat dit zo kan zijn. Ook de tweede vraag wordt in de praktijk weinig gesteld. De meeste burgers lijken ervan uit te gaan dat zij het recht op een zelfgekozen dood al *hebben*. Ik vind het moedig en filosofisch zorgvuldig dat Meester en Simon deze vragen toch stellen. De opzet van de *Nieuw licht*-reeks is dat de redacteurs een auteur uitnodigen in te gaan op een actuele maatschappelijke kwestie, via een herlezing van een klassieke filosofische tekst over (ongeveer) dezelfde kwestie. In dit deel laten ze Keizer het postuum verschenen essay *Over zelfdoding* van de Schotse Verlichtingsfilosoof David Hume (1777) lezen. De reactie van Keizer op de vra-

gen van Meester en Coen valt grofweg uiteen in drie delen. In het eerste deel reflecteert hij op het essay van Hume. Kern van Keizers lezing is dat Hume als Verlichtingsdenker op een heel andere wijze omging met het thema zelfdoding als wij nu. De denkers van de Verlichting hadden een groot vertrouwen in de rede. Relaties en emoties deden er minder toe dan nu. Religie nam een veel grotere plaats in binnen de samenleving dan nu; Hume had dus iets om zich tegen af te zetten. Hume leefde een leven op stand, alleen, zonder vrouw of kinderen, op afstand van het gewone leven met relaties en emoties die altijd om de hoek komen kijken, zeker als het om leven en dood gaat.

Nadat Keizer heeft geconstateerd dat Hume afstandelijker, koeler, en minder individualistisch nadacht over zelfdoding dan wij, geeft hij, in de lijn van filosofie als levenskunst, waarin de praktijk altijd een grote rol speelt, een nauwkeurige beschrijving van vijf gevallen waarin iemand euthanasie vroeg en kreeg. Bij vier van deze casussen was Keizer zelf betrokken. Het betreft een man met uitgezaaide darmkanker (67 jaar), een vrouw (91 jaar) met stapeling van ouderdomsklachten, een vrouw (73 jaar) met beginnende dementie, een vrouw met gevorderde dementie (Keizer *niet* betrokken), en een vrouw (87 jaar) met een 'voltooid' leven (aanhalingstekens overgenomen uit de titel van de casus). De casussen zijn goed en levendig beschreven, wat mij betreft een belangrijke reden om dit boekje goed te gaan le-

zen. Maar misschien het belangrijkste wat het boekje te bieden heeft komt in het derde deel, getiteld 'En de dokter?'. Keizer biecht hier heel eerlijk zijn angsten op rondom de voorbereiding en vooral de daadwerkelijke uitvoering van euthanasie. Spuit je niet per ongeluk jezelf vol met het dodelijke *phenobarb*? Juiste dosering? Wat zeg je tegen de persoon die je gaat euthanaseren? Loopt het infuus door? Gaat de patiënt braken bij het dodelijke drankje? De patiënt wil op het laatste moment niet? Je eigen doodsangst die altijd meespeelt? Deze fel realistische inkijk in de euthanasiepraktijk van Keizer is een zeer waardevolle bijdrage aan het huidige omfloerste maatschappelijke debat over euthanasie en voltooid leven (mooi ironisch verbeeld in het Zwitserleven schilderij op de omslag van *Voltooid*), waarin praktijkbeschrijvingen zoals deze schitteren door afwezigheid. Lezen dus.

Archie de Ceuninck van Capelle, UKON science practitioner en geestelijk verzorger bij De Wever, Tilburg; a.d.ceuninck@dewever.nl

Fia Oomen, **Gebroken Glas. Praktijkverhalen van een geestelijk verzorger.**

Elikser, Leeuwarden 2017, ISBN 9789089549846, 202 pag., € 17,50.

Om het schrikbeeldimago van het verpleeghuis te doorbreken en om de menselijkheid van elke oudere tot op het sterfbed aan het licht te brengen, heeft Fia Oomen dit mooi vormge-

geven boekje geschreven voor ieder die betrokken is bij of geïnteresseerd in de wereld van het verpleeghuis. Fia Oomen is predikant/geestelijk verzorger en werkt sinds 1998 binnen de Warande Zeist op de psychogeriatrische, somatische en revalidatieafdelingen. De titel is ontleend aan een vroeg gedicht van Huub Oosterhuis: 'De ruit is gebroken/de kan is tot de rand gevuld./Dit is een groot geheim/dat nimmer wordt onthuld/tenzij aan de vrouw/of de man/die zelf gebroken is/als de ruit/of gevuld als de kan.' Als de ouderdom vordert en gaten slaat in het geheugen, is het aan de geestelijk verzorger om zicht te krijgen op wat er bij bewoners door de gebroken ruit nog te zien is. Fragmenten die blijven boeien, vooral als er licht doorheen valt.

Gebroken glas bestaat uit verschillende elementen. Allereerst zijn er de verhalen uit de praktijk van de geestelijk verzorger met bewoners en mantelzorgers van verschillende verpleeghuisafdelingen. Tevens komen hier de vele aspecten van geestelijke verzorging aan de orde, waaronder stervensbegeleiding, het organiseren van gesprekskringen, huiskamervieringen en afscheidsdiensten. Het gaat de auteur er steeds om, bij alle verlies van levensfuncties en het rouwproces daaromtrent, de waardigheid en vaak ook de humor en de levenskunst van mensen zichtbaar te maken. Ook de spirituele levensloop krijgt daarbij aandacht. De verhalen zijn vaak verrassend, ontroerend, maar soms ook wat zoet. Ze worden afgewisseld met gedichten van

Herman Andriessen, leermeester en inspirator van de schrijfster.

Vervolgens is er een kort maar helder hoofdstuk met gegevens uit de vakliteratuur over de psychogeriatric, grotendeels ontleend aan de *Leidraad Psychogeriatric* van Bère Miesen e.a. (red.) uit 2003. Hierin een pleidooi voor een sociaal verpleeghuisconcept, waarbij zorg altijd zorg-in-relatie is, en de behoefte aan veiligheid, saamhorigheid en geborgenheid voorrang heeft boven autonomie en privacy. Er worden vier belevingsstadia in het toenemende dementieproces toegelicht: het bedreigde ik, het verdwaalde ik, het verborgen ik en het verzonken ik. En zes hoofdstromen van benaderingswijzen: reminiscentie, realiteitsoriënterende benadering, validerende benadering, warme zorg, snoezelen, en sturende benadering. De beschrijving is verhelderend voor ieder die met dementerenden omgaat en een opfrisser voor professionals. Alle nadruk ligt op de erkenning van het lijden, de pijn en het verdriet van de dementerende mens, en op de poging hun eenzaamheid en onbereikbaarheid te doorbreken en daarbij alle mogelijke manieren te zoeken om betrokken, steunend en troostvol te blijven. Vervolgens wordt gereflecteerd op het vak van de geestelijk verzorger en op diens bijdrage als deskundige in het omgaan met levensvragen, zingeving, spiritualiteit en ethische afwegingen.

Het laatste hoofdstuk is een multidisciplinaire bijdrage uit de verschillende vakgebieden

in het verpleeghuis. Natuurlijk zijn ze positief over geestelijke verzorging, anders zouden ze in het boekje niet zijn opgenomen. Dat is dan meteen de bijmaak van dit boek: het is bijna te mooi om waar te zijn. Maar de kern blijft: een krachtig pleidooi voor het belang van geestelijke verzorging en medemenselijkheid in de zorg voor kwetsbare ouderen.

Lydia Meiling, geestelijk verzorger in de ouderenzorg bij Amstelring, Amsterdam

Eduard Verhoef, **Uitleg bij de Koran.**

Uitgeverij Skandalon, Vught
2017, ISBN 789492183538,
368 pag., € 32,95.

'De Koran is geen gemakkelijk boek' is de openingszin van *Uitleg bij de Koran*. In 2015 verscheen *De Koran, Heilig boek van de islam*, een vertaling van de Koran door Eduard Verhoef. *Uitleg bij de Koran* is een vervolg op deze vertaling. Volgens de auteur mag een verklarende toelichting niet ontbreken.

Waarom je verdiepen in de Koran? De auteur noemt twee redenen waarom het de moeite waard is om je te verdiepen in deze eeuwenoude traditie: in Nederland wonen ongeveer een miljoen medelanders die met de Koran zijn grootgebracht en zich erdoor laten inspireren. Wereldwijd zijn dat anderhalf miljard mensen. De tweede reden is dat de Koran zo evident in het verlengde staat van de joods-christelijke traditie, dat

het daarom heel boeiend is om te zien hoe die traditie een eigen weg is gegaan. Met zijn uitleg beoogt de auteur de achtergrond van allerlei verhalen te verduidelijken, namen zo nodig toe te lichten, en lastige verzen indien mogelijk uit te leggen. Verder geeft hij aan dat het geen uitgebreid wetenschappelijk commentaar is waarin alle grammaticale en lexicale problemen worden besproken.

Uitleg bij de Koran begint met een inhoudsopgave (waarbij de soera's overzichtelijk zijn genummerd en betiteld) en een inleiding, vervolgens worden de soera's vers voor vers uitgelegd en wordt afgesloten met een register van Bijbelteksten en een uitgebreid register met onderwerpen. De inleiding is van belang omdat er aandacht wordt besteed aan de biografische schets van het leven van Mohammed, de Bismillah, de geheimzinnige letters en een korte bibliografie.

Verhoef heeft met dit boek een indrukwekkende prestatie geleverd. Bij het uitleggen van de verzen verwijst hij zowel naar andere Koranverzen als naar teksten uit de Bijbel. Op deze manier laat hij zien dat de joods-christelijke en de islamitische traditie met elkaar verbonden zijn. Hiermee wordt de dialoog aangemoedigd; het is een uitnodiging om met elkaar in gesprek te gaan en vooral om van elkaar te leren. De Koran wordt hierdoor toegankelijker gemaakt. Voor mensen met een joods-christelijke achtergrond kan het een brug zijn om in gesprek te gaan met moslims.

Voor moslims kan het nieuwe informatie bevatten over Bijbelteksten en de verbanden met Koranverzen. Verhoef heeft hiermee een bijdrage geleverd aan de interreligieuze dialoog.

De vraag is of *Uitleg bij de Koran* ook is geschreven voor de doelgroep moslims. Verhoef kiest voor de benaming 'God' in plaats van 'Allah'. Waarom hij hiervoor kiest is onduidelijk. Wat bij het lezen opvalt is dat de hoofdstukken niet beginnen met 'Bismillahi Rahmani Rahim' (In naam van Allah de Barmhartige de Genadevolle). Ook hier ontbreekt uitleg voor de keuze om deze tekst weg te laten bij de hoofdstukken. In de inleiding licht Verhoef wel het belang van deze tekst toe (p. 16): 'Deze woorden fungeren vaak als bepalende factor voor elke uitleg van de Koran. Hoe men sommige, vaak inhoudelijke lastige teksten ook wil verklaren, men moet zich altijd realiseren dat het bismillah aangeeft dat Gods handelen bepaald wordt door Zijn barmhartigheid.'

Wat ik het meest waardeer van dit boek, is dat elke soera wordt ingeleid. De soera's beginnen met een (vertaalde) titel en gegevens over de periode waaruit de soera dateert, de herkomst van de titel, en waar de soera over gaat. Een voorbeeld (p. 37): 'Soera 3; *Het geslacht van Imran*; *Deze soera komt uit de tijd dat Mohammed in Medina verbleef. De naam van deze soera komt uit vers 33: Imran. Imran, in het Hebreuws Amram, was de vader van Mozes, Aaron en ook van Mirjam. Bij vers 33 wordt verder op deze naam inge-*

gaan. Verder wordt gesproken over Maria en Jezus, en over Zacharias en Johannes. Over Jezus wordt daarna nog veel meer gezegd in deze soera. Ook komen enkele historische gebeurtenissen uit de tijd van Mohammed ter sprake.’ Daarna worden de verzen stuk voor stuk uitgelegd.

In de inleiding stelt de auteur de vraag hoe in de Koran over Jezus wordt gedacht (p. 11): ‘Ten aanzien van de christologie, de wijze waarop over Jezus wordt gedacht, zou men bijvoorbeeld de stelling kunnen overwegen dat Mohammed aansloot bij een zogenaamde “christologie van beneden”, een christologie die minder “hoog” reikte dan de uitspraken van de concilies

in de vierde en vijfde eeuw. En daarmee zou Mohammed een getuige kunnen zijn van een oudere christologie dan die welke via die concilies in onze belijdenisgeschriften is opgenomen.’ Een interessante gedachte, die naar mijn idee goed uitgewerkt kan worden in een vervolg van *Uitleg bij de Koran*.

Het is Verhoef bijzonder goed gelukt om de soera’s vers voor vers toe te lichten en tegelijkertijd de tekst begrijpelijk en leesbaar te houden en aandacht te besteden aan de historische context.

Jamila Zacouri, geestelijk verzorger bij Haaglanden Medisch Centrum en Parnassia

Aanvulling bij TGV 90

Het artikel *De Rhenniusmachine* van Wouter Kusters in het vorige nummer van TGV is door de auteur ter beschikking gesteld voor publicatie. Dit ervaringsverhaal is niet alleen door de auteur als inleiding gebruikt. Het blijkt ook het licht bewerkte voorwoord te zijn van zijn majestueuze boek uit 2014 *Filosofie van de waanzin. Fundamentele en grensoverschrijdende inzichten* (Rotterdam: Lemniscaat; pp. 17-22).